

Izlaganje sa znanstvenog skupa
UDK 338(938) (091) + 19 ARISTOTEL

Hrematistika — izazov nepoćudne ekonomike

Zvonimir Baletić

Ekonomski institut u Zagrebu

Sažetak

Autor upozorava na nedostatak cjelovite ekonomske analize u Aristotelovu opusu. Aristotelove ekonomske rasprave usmjerene su dominantno kritici merkantilističkog gledišta i prakse antičke Atene. Iskazi o podjeli rada, vlasništvu i novcu proizlaze iz skučenih okvira tradicionalne (agrarne) privrede. Moralno-politički okvir Aristotelove ekonomike odgovarao je feudalnim vladarima, što je ojačalo utjecaj Aristotelove misli u srednjem vijeku. U suvremenoj internacionalizaciji proizvodnje, komunikacija, distribucija i potrošnje, mala je aktualnost njegova ekonomskog učenja.

Aristotel nije ostavio zaokruženu studiju iz ekonomike, kao što je učinio za etiku i politiku. Za Aristotela politika je kraljica među znanostima. Iz nje se izvodi praktična filozofija. Ali ona dolazi (*Etika*, str. 4) iza etike. Domaćinstvo ili ekonomika, kao bitno različit društveni entitet od države-polisa, nalazi se između etike i politike, ali ne kao samostalni srednji predmet, nego kao most od etike prema politici. Bitni sadržaj ekonomike nalazi se na početku njegove *Politike*, ali primarno određen kao moralni problem. Na ekonomiku kao poseban predmet aktivnosti, kao na tehnologiju i kriterije praktičnog djelovanja, Aristotel praktički ne obraća pažnju. Za filozofa čija je metoda inače bitno povijesna, organicistička i racionalna, takav tretman ekonomike je neočekivan i teško razumljiv. Platonov normativizam u Aristotela istina gubi mnogo od svoje snage, ali u ekonomskim pitanjima pak bitno određuje njegov opći stav. Iako su sačuvana dva samostalna fragmenta *Ekonomike*, koje neki pripisuju Aristotelu, ipak se čini da ona nisu njegova, nego da pripadaju njegovoj školi. Tako nam je Aristotel ostao dužan za *Ekonomiku*, premda je sasvim jasno naznačio njezino mjesto i važnost. Ako odbacimo banalnu mogućnost da se eventualni rukopis *Ekonomike* naprosto izgubio, kako objasniti Aristotelov tretman *Ekonomike* u cjelini njegova djela?

Enciklopedijska širina i svestranost, koje su bile svojstvene Aristotelu, dale su kasnije polaznu osnovu za razradu i napredak svim granama znanja, bilo da se radi o prirodnim ili duhovnim znanostima. Nastanak moderne ekonomske analize na Zapadu u 18. stoljeću rezultat je spoja dvaju elemenata helenske misli. Jedan je mišljenje o životu u složenoj ekonomskoj sredini,

koja je mogla nastati samo pod utjecajem razvoja trgovine i novčarstva, a drugi je razvijena sposobnost da se rasuđuje o društvenim odnosima na opći, apstraktan način. Tome treba dodati i snažni humanizam, koji se, jako isključuje robove i strance, izražava u dubokoj brizi za sreću i dobrobit pojedinca i zajednice. Svi ti elementi upravo su najizrazitije razvijeni u Aristotela i nimalo nije čudno da su se ne samo srednjovjekovna ekonomska učenja oslanjala na Aristotelovo djelo, nego se i Adam Smith u znatnoj mjeri njim inspirirao. Stoga se Aristotela mora smatrati značajnim autorom u razvoju ekonomske znanosti. Nasuprot tome stoji prilično siromaštvo Aristotelove neposredne analize ekonomskog života — kontradikcija koja očividno nije slučajna i traži objašnjenje.

Samo složeni oblici života potiču analitičku misao. Atensko ekonomsko iskustvo itekako je bilo složeno i predstavljalo izazov analitičkoj misli. Već u 6. stoljeću pr. n.e. Atena je krenula putem trgovačkog razvoja. Poslije Solonovih reformi, koje su unijele mir i pravnu sigurnost, te ublažile socijalne sukobe, uvedene su pravne institucije koje su poticale trgovačku aktivnost, kao što su priznanje pravne osobnosti trgovačkom društvu, dionička društva za eksploataciju rudnika, kovanje vlastitog novca, trgovina poljoprivrednim proizvodima (osobito maslinovim uljem i žitaricama), izgradnja trgovačke flote. Samo političko ustrojstvo države koja je političku moć pojedinaca određivala njihovim bogatstvom, usmjeravalo je ambicije pojedinaca prema stjecanju bogatstva. Naglasak na pomorskoj trgovini, širenju novčanih odnosa i povezanost ekonomske i političke moći govore o svojevrsnoj merkantilističkoj politici, koja je do kraja 6. stoljeća pr. n.e. donijela Ateni ekonomsko i političko vodstvo među grčkim državama.

Poslije grčke pobjede nad Perzijancima i njihova istjerivanja iz Evrope Atena je stvorila trgovačko carstvo znatnih razmjera. Kao posljedica pomorske trgovine Atena je napustila politiku ekonomske samodovoljnosti. Uvoz žita za prehranu i drva za izgradnju brodova bio je bitan za njezino održavanje i prosperitet. Osnivala je kolonije s kojima je intenzivno razmjenjivala proizvode. Kod kuće je forsirala manufakturnu proizvodnju za izvoz, osobito keramike i glinenog posuđa. Sve više se uviđa važnost razvoja tehnologije za održanje njezine premoći.

U vrijeme Perikla sredinom 5. stoljeća pr. n.e. Atena je izrasla u trgovačko i manufakturno središte s razvijenim diferenciranim ekonomskim aktivnostima i institucijama tržišne privrede. Osnivana su bankarska društva, koja su se bavila mjenjačkim poslovima, izdavanjem kreditnih pisama, platnim prometom, prikupljanjem uloga, investiranjem u poslovne poduhvate. Trgovina, manufaktura i bankarstvo u sve većoj mjeri su dolazili u ruke stranaca, što je gradu davalo posebnu, kozmopolitsku atmosferu. Ona je bila središte političkog saveza, kontrolirala ga i dobivala danak od svojih saveznika, što joj je dizalo moć i ugled.

Grčki filozofi i književnici tog vremena slave ekonomski prosperitet i trgovačke poslove, tehničke i organizacijske vještine, poboljšanja u prijevozu, napredak pismenosti i znanosti. U apologiji merkantilnog sistema najdalje su išli sofisti. Na vođenje ekonomskih i državnih poslova oni gledaju kao na specifičnu tehnologiju koja osigurava efikasnost, bez obzira na cilj kojem ostvareno bogatstvo služi.

Aristotel je jamačno znao za sva ova atenska postignuća i teško je pretpostaviti da o njima nije razmišljao. Jednog pažljivog analitičara, kao što je bio Aristotel, te činjenice su morale zanimati, posebno što su neposredno ulazile i u sferu političkih odnosa. Zato krajnja suzdržanost kojom on ocjenjuje ekonomski život sredine u kojoj je živio, ne da se lako objasniti.

Ipak, u vrijeme u kojem je Aristotel živio slava i moć Atene bile su uvelike opale. Njegov neuspjeh da održi svoju dominaciju, što se posebno pokazalo u vojnom porazu u ratu sa Spartom, doveo je do erozije moći i odbacivanja dostignuća koje je postigla u razvoju mehanizama tržišne privrede. Država je siromašila i sve više bila razdirana unutrašnjim sukobima. Atenska zemljišna aristokracija snažno se opirala trgovačkoj orijentaciji i vojni poraz je iskoristila da nametne konzervativna gledanja. Negativna reakcija i pesimizam u pogledu budućnosti »merkantilnog sistema« posebno dolaze do izražaja u Platona, koji svoj uzor traži u tradicionalnoj agrarnoj organizaciji Sparte.

U naznačenom kontekstu treba gledati i na Aristotelov doprinos ekonomskoj analizi. U svojoj opoziciji prema trgovačkoj aktivnosti i njezinoj apološiji u sofista, Aristotel je bio mnogo umjereniji od Platona, ali u biti slijedi osnovnu liniju sokratovaca. Zastoj u razvoju ekonomskih istraživanja i slabljenje napora da se formira koherentni korpus ekonomske teorije može se, dakle, dovesti u vezu s rezignacijom do koje je doveo slom ambicioznih shema ekonomske organizacije kakve je bila razvila Atena.

Aristotelov se doprinos ekonomskoj znanosti ocjenjuje kao najviši domet grčke misli u toj oblasti, ali je teško oteti se dojmu da su njegova ekonomska razmatranja polemička i upravljena upravo protiv onih koji su zastupali »merkantilna« gledišta. Literatura s kojom Aristotel polemizira uglavnom do nas nije doprla, pa je teško reći kakav je bio njezin teorijski sadržaj i domet. Primjer takve literature je rukopis *Putevi i sredstva kako da se povećaju prihodi Atene*, koji je nastao sredinom 4. stoljeća pr. n.e. i koji se ponekad, a vjerojatno pogrešno, pripisuje Ksenofontu, pisan u izrazito merkantilnom duhu, orijentiran na praktičnu politiku financijskog jačanja države.

Aristotelova ekonomika primarno je vještina upravljanja domaćinstvom. U tom pogledu on bitno ne odstupa od tada rasprostranjene literature o domaćinstvu, koje je Ksenofontov *Oikonomikos*, pisan u prvoj polovici 4. stoljeća pr. n.e. najbolji poznati primjer. Središnje pitanje upravljanja domaćinstvom svodi se na odnos gospodara prema članovima svoje obitelji, te na njegov odnos prema robovima i slugama. Između gospodara i članova njegove obitelji postoji prirodni odnos vladanja, u kojem se vlada kako za dobro onoga koji vlada tako i onoga kojim se vlada, pretpostavljajući visoki stupanj solidarnosti i jedinstva. Između gospodara i robova postoji također odnos međuzavisnosti, koji proizlazi iz procesa rada. Taj se proces rada temelji, prema Aristotelu, na prirodnim razlikama između gospodara i roba. Riječ je o dva tipa ljudi, od kojih je jedan određen razumom, a drugi tjelesnošću. Njihov je odnos obostrano koristan, jer se nijedna strana zasebno ne bi mogla održati. Gospodar planira posao i upućuje roba kako ga izvršiti, a rob samo izvršava ono što mu gospodar kaže. Ali ne radi se ovdje o diobi rada u strogom smislu riječi, nego o spajanju intelektualne i fizičke funkcije rada koje su inače prirodno odvojene razlikama u prirodnim svojstvima ljudi. Rob je ovdje sveden na položaj

oruđa kojima se gospodar služi, pa njihov odnos nema društveni, nego čisto tehnološki karakter. Uzajamnost se sastoji samo u tome da je interes roba kao živog bića da bude upotrijebljen i da tako osigura fizičku egzistenciju, dok je cijeli posao u rukama gospodara. Razlika između roba i drugih oruđa samo je u tome da rob razumije zadatak koji mu je gospodar namijenio, pa ga može i sam izvršiti, dok kod drugih oruđa gospodar mora njima fizički rukovati. Unutar domaćinstva nema podjele rada, kao što bi se površno moglo misliti. »Vlast nad domaćinstvom je jednovlada«, kaže Aristotel. »Znanost gospodara je ona koja se tiče upotrebe robova. Jer gospodar se (pokazuje) ne u stjecanju robova nego u korištenju robova« (*Politika*, str. 13–14).

Aristotel dalje priznaje da postoji posebno umijeće gospodarenja, ali mu on ne pridaje veću važnost. Za razliku od Hesioda, koji razmatra problem zadovoljavanja potreba oskudnim resursima, kroz njihovu racionalnu upotrebu, Aristotel kaže da u znanosti gospodarenja »nema ničega ni velikog ni štovanog«, pa oni koji se ne žele time zlopatiti nego se žele posvetiti upravljanju državom ili znanosti, te poslove mogu predati plaćenim upraviteljima. Aristotel priznaje da je i za robovski rad potrebno neko umijeće koje se mora naučiti. Tako spominje da je u Sirakuzi neki za plaću poučavao robove služinskim poslovima (*Politika*, str. 13). Ali sva ta znanja imaju neku važnost samo u onoj mjeri u kojoj ih gospodar zna upotrijebiti, kao svojstvo oruđa. Činjenica da svi gospodari i svi robovi nisu jednako sposobni, da njihovi radovi mogu biti bolji ili lošiji, u biti ništa ne mijenja na stvari.

Koncepcija procesa rada u Aristotela je specifična, premda to nije dovoljno uočeno. Jednostavna predodžba rada iskazuje se obično kao odnos čovjeka i prirode, djelovanje čovjeka na prirodne predmete. Aristotel, međutim, u procesu rada nikad ne vidi pojedinca. Jer ako se ljudi po prirodi odvajaju na one koji vladaju i one kojima se vlada, onda oni kojima se vlada nisu sposobni za samostalnu radnu aktivnost. Rad nastaje samo tamo gdje jedno vlada a drugo je vladano (*Politika*, str. 9). On ide i dalje, i to izdiže na opće načelo »jer sve one stvari koje su od više sastojaka složene i postaju štogod jedno zajedničko, bilo od neprekidnih bilo od razdvojenih (dijelova), u svima se takvima pokazuje »vladajuće« i »vladano«, i to je po cjelokupnoj njihovoj naravi prisutno u živim bićima. . . « (Ibid. str. 9). Tu svoju misao prekida, s napomenom, »... to je možda izvan ovoga istraživanja«, što ukazuje da to što je rekao nije sve što bi o toj stvari mogao reći. Za nas je ovdje važno naglasiti da Aristotel proces rada, kao i sve ljudske aktivnosti, smatra hijerarhijski strukturiranim i da između njihovih elemenata nikad nema jednakosti. Ta nejednakost, međutim, nije prepreka da zajedničko bude obostrano korisno. Prirodni poredak je hijerarhijski poredak, a šteta za sve sudionike nastaje kad se taj prirodni hijerarhijski poredak ne poštuje.

Domaćinstvo kao oblik organizacije života i gospodarenja nije samo sebi dovoljno, zato je ono samo dio šire zajednice koja omogućava zadovoljavanje raznovrsnih potreba života. Prvo zajedništvo iznad domaćinstva je selo, koje nije radi dnevnih potreba, a više sela čini savršeno zajedništvo koje je grad ili država. Grad je savršeno zajedništvo, jer dostiže granicu pune samodostatnosti i osigurava dobro življenje. Ali grad nije dobrovoljna zajednica, »nego svaki grad biva po naravi«, dakle prirodnim putem. Naime, »čovjek je po naravi

društvena životinja«, »više od pčele i bilo koje krdne životinje«, a tko nije takav, onda je ili nevaljao ili bolji od čovjeka (str. 4.). Zato čovjek po prirodi živi u zajednici, čiji je smisao i cilj samodostatnost, koja pruža optimalne uvjete za čovjekov život. Kao savršena zajednica, grad ili država je primarna ljudska zajednica, koja daje smisao svojim dijelovima. »Po naravi je pak, ističe Aristotel, prvotniji grad negoli dom i svaki pojedini od nas. Jer cjelina je nužno prvotnija od dijela« (*Politika*, str. 5.). Čovjek se nužno udružuje, jer nije samodostatan, u njega postoji prirodni poziv za zajedništvom. Ali da bi zajedništvo opstojalo, potrebna je pravda kao njegov temelj. »Pravda je poredak državnog zajedništva, a pravednost je prosudba pravednoga«, kaže Aristotel (*Politika*, str. 6). Pravednost je uvijek društvena, jer izražava odnos unutar zajednice. Iako je grad, sastavljen od domaćinstava i pojedinaca i da im je nadređen. Odnosi vladanja i potčinjavanja, koji su nužni u državi, nikako joj ne oduzimaju svojstvo zajednice i korist koju svi od nje podjednako imaju.

Jasno je da Aristotel zastupa koncepciju da je država prirodna i organska zajednica, koja ima svoju čvrstu strukturu i ne može biti izložena samovoljnom djelovanju pojedinaca. Ali ona je i diferencirana upravo da bi mogla zadovoljavati raznovrsne potrebe ljudi, da bi mogla biti samodostatna. »Jer naravljju država je neko mnoštvo« (*Politika*, str. 30), koje se kao mnoštvo mora održavati. Zato on kritizira Sokrata, koji je tvrdio kako je najbolje da grad bude što više *jedno*. Država, što više postaje jedno, to manje biva država. Zato odviše težiti državnom jedinstvu, nije dobro jer se samodostatnost postiže zajedništvom mnoštva. Samodostatnost je kriterij veličine države, jer država mora obuhvatiti dovoljno raznovrsnih elemenata koji zadovoljavaju raznovrsne potrebe države (Ibid. str. 29–31).

Iako Aristotel u analizi ekonomike polazi od domaćinstva, njegovo domaćinstvo nije samodovoljno nego preko različitosti rada stoji u odnosu prema zajednici preko razmjene dobara s drugim domaćinstvima. Istina, on govori o pet puteva »prirodnog« stjecanja dobara. Veliki dio stanovništva proizvodi nezavisno potrebna dobra, ne oviseći o razmjeni. To su pastirski, ratarski, lovački, ribarski i gusarski poslovi, u kojima se dobra stječu bez posredovanja. Ali što su društvene skupine veće, postaje nužno uvoziti potrepštine kojih lokalno nema dovoljno. Na taj način razvija se trgovina i dolazi do pojave novca da bi se trgovina mogla lakše odvijati. Aristotel, slično Platonu, zagovara podjelu rada, jer ona povećava količinu i kvalitetu dobara. Podjela rada vrši se na trajnoj osnovi, tako da neki ljudi doživotno obavljaju neke poslove, koristeći pritom prirodne prednosti koje imaju za određenu vrstu posla. Međusobna zavisnost između pripadnika zajednice na osnovi različitosti rada i politički je poželjna jer učvršćuje društvenu solidarnost. Dioba rada je i osnova egzistencije društvenih staleža, od kojih svaki ima svoje određene funkcije čije profesionalno obavljanje ima veliko značenje za život i blagostanje zajednice.

Ali dok je Aristotel odobravao diobu rada unutar jedne države, bio je protiv diobe rada između država. Takva dioba rada činila bi državu ovisnom o drugim državama, što unosi znatan stupanj nesigurnosti u život države.

Aristotel se zanima za ekonomski razvoj samo u mjeri u kojoj on omogućuje određeni standard materijalnog blagostanja. Ali ekonomski rast i razvoj

nisu primarni ciljevi države. On je protiv bogaćenja pojedinaca, koje dovodi do bitnih promjena ekonomskih i političkih odnosa, kao i protiv inovacija koje razbijaju postojeće strukture i životne navike. Njegov je ideal zapravo stacionarno stanje ekonomske aktivnosti na razini koja osigurava umjereni standard blagostanja za građane. Ukupna moć države važnija je od razine blagostanja stanovništva, a moć države, osobito vojna, ne ovisi samo o materijalnom bogatstvu države. Suviše velike ambicije u pogledu materijalnog bogatstva smatrane su opasnošću za državu, njezin mir i poredak.

U pitanju vlasništva Aristotel se bitno razišao s Platonom. Aristotel kritizira Platonovu koncepciju zajedničkog vlasništva, suprotstavljajući mu privatno vlasništvo na osnovi jačih motiva za rad i čuvanje dobara kada su u privatnom vlasništvu. »Jer«, ističe Aristotel, »najmanje se brige posvećuje onome što je većini zajedničko. Ljudi se naime najviše brinu o vlastitome« (*Politika*, str. 32). Ali on iz toga ne izvlači radikalne konzekvence u pogledu slobode djelovanja pojedinaca, jer korištenje imovine mora da slijedi zajednički plan. Ili, kako on kaže: »Bjelodano je dakle kako je bolje da imovina bude posebnička, ali po upotrebi zajednička. A kojim načinom da to građani prihvate, posebna je zadaća samog zakonodavca« (*Politika*, str. 37.). Dioba resursa, kao i dioba rada izvor su veće efikasnosti i bogatstva. Zato on zagovornicima kolektivnog vlasništva uzvraća: »... Pravedno je ne govoriti samo kojih će se zala lišiti oni sa zajedničkim posjedom, nego i kojih dobara« (*Politika*, str. 38).

U Aristotelovoj koncepciji, država ne treba da neposredno upravlja ekonomskim poslovima, nego da uređuje i usklađuje ljudsku svrhu i funkciju u toj oblasti. Da bi osigurala dobar život, država mora postati dovoljna sama sebi za bitne stvari, i tako postići punoću i svrhu bogatstva i stanovništva. Ali i bogatstvo i stanovništvo imaju svoju prirodnu granicu, nad kojom država mora bdjeti. Bogatstvo treba biti toliko da stanovnici države mogu živjeti u dokolici, istodobno i slobodno i umjereno. Ono što svaka država mora imati, to su hrana, oruđa, oružje, nešto novca kao rezervu, službe bogoštovlja, te sudstvo. Sukladno tim potrebama potrebni su i ljudi koji obavljaju nužne poslove i službe: »mora postojati mnoštvo ratara koji pribavljaju hranu, te obrtnici, ratnički stalež, imućnici, svećenstvo i prosuditelji o nužnostima i probicima« (*Politika*, str. 232). Postoje, dakle, nužna zanimanja, ali to nisu jedina zanimanja, nego postoje i druga koja su korisna ili manje korisna.

U pogledu granice broja stanovništva Aristotel tvrdi da država nužno ne mora imati veliko stanovništvo da bi bila moćna. On zagovara manje stanovništvo, jer se njime može lakše upravljati te se može međusobno poznavati (*Politika*, str. 226). Govoreći o stanovništvu, Aristotel uvijek misli na slobodne ljude, koji su po njemu dio države, dok neslobodni i stranci ne ulaze u ovaj račun optimuma. Preveliko mnoštvo građana, čak kada se i može primjereno uzdržavati, prepreka je ustavnoj vladavini.

Očividno je da je Aristotelu ideal dobro uređena mala država, koja u sebi ima toliku raznovrsnost da može osigurati umjeren i lagodan život. Širenje države samo radi moći, a na štetu dobra života, Aristotel ne odobrava. Zato on zazire od velikih država, jer one nikada nisu skladno upravljane: »... Bjelodano (je) kako je teško, ako ne i nemoguće, dobro zakonima vladati u državi koja je odveć mnogoljudna. I doista, među državama poznatim po skladnoj upravi ne vidimo ni jednu s prevelikim pučanstvom« (Ibid. str. 226). I u veličini

država postoji neka mjera, upozorava on. Postojanje velikih carstava, kao što je bilo egipatsko, babilonsko, perzijsko, o kojima je Aristotel sigurno razmišljao, kao ni veliki pothvat njegova vlastitog učenika Aleksandra Makedonskog, očividno nisu Aristotela pokolebali u uvjerenju da je umjereno i skladno uvijek prirodno i vitalno. Njegovo namjerno izbjegavanje rasprave o iskustvu velikih državnih tvorevina može se objasniti njegovom koncepcijom države ne kao vlasti nego kao zajednice građana. Velika carstva za njega nisu prave države.

Aristotel čvrsto ostaje u grčkoj koncepciji uređenog svijeta skladnih proporcija. Sve ima svoju mjeru, svrhu i kraj. Što nema mjere nema ni svrhe, a što nema svrhe nije prirodno. Zato je njemu potpuno strana koncepcija otvorene zajednice, koja nema unaprijed zadanu strukturu nego nastaje kao rezultat slobodnog djelovanja pojedinaca i grupa. Ideja slobodnog pojedinca kojeg pokreću egoistični motivi, koji se po vlastitom pravu upušta u pothvate koji ugrožavaju postojeći poredak, Aristotelu je bila potpuno strana.

Premda Aristotel za čovjeka kaže da je društvena (odnosno politička) životinja, on je svjestan razornog djelovanja ljudskih nagona. Odvojen od zakona i pravde, dakle od državnog zajedništva, čovjek je najgori od svih životinja, kaže on (*Politika*, str. 6). Po svom nagonu on je neumjeren i nevaljalština u ljudi je nezasićna i uvijek traži sve više. »Jer neograničena je narav želje, a mnoštvo i živi kako bi njoj udovoljilo« (*Politika*, str. 49). Stoga je apsolutna spontanost nespojiva s prekošću. Ljudi ne čine nepravdu samo zbog potrebe nego i iz užitka (Ibid. str. 48). Zato je suživljenje i zajedništvo teško održavati u svim ljudskim odnosima. I u državi nisu svi ljudi jednako kreposni, a za suživljenje je dovoljno da ljudi u krepostima sudjeluju samo onoliko koliko je svakom pojedincu dostatno za njegov posao. Samo oni koji vladaju moraju imati savršenu čudoredu krepost, jer su oni prvenstveno odgovorni za održavanje pravde u zajednici i moraju je potvrditi vlastitim držanjem (*Etika*, str. 114).

I kao što neumjerenost uvijek vodi u zlo, tako i neograničeni nagon za bogatstvom, ako mu se dade slobodni prostor djelovanja, najdublje pogađa grčku koncepciju države kao skladno strukturirane zajednice. Ako članovi zajednice uzmu za zakon da bezgranično povećavaju bogatstvo, neskladnost koja iz toga proizlazi nužno će uništiti državu. Zato je nužno suzbijati sklonost građana prema bogatstvu, iz državnog ustrojstva otkloniti elemente koji daju prednost imućnima. Dobro je da oni koji vladaju ne žive u oskudici, kako bi mogli imati dokolicu i dolično se posvetiti državnim poslovima, ali se ne smije bogatstvo stavljati iznad kreposti i cijelu državu izložiti opasnosti pohlepe (*Politika*, str. 68). »Naime«, kaže Aristotel, »pohlepnosti bogataša razrivaju više državu negoli one u prostoga puka« (*Politika*, str. 141).

U savršenom društvenom poretku imovina mora biti samo sredstvo u odnosu prema cilju, a nikada cilj po sebi. Briga oko zarade za život ne spada u vrlinu, odanost političkim poslovima. Odatle je jasna izjava, koju Aristotel više puta ponavlja, da je klasa koja mora samo zarađivati isključena iz državnih poslova, ti poslovi su predviđeni samo za plemenite. On priznaje nužnost zarade kao sredstvo održanja trećeg staleža u koji spadaju težaci, obrtnici, trgovci i najamni radnici, ali samo do granice njihova primjerenog uzdržavanja

I imovina ljudi dijeli se na prirodnu imovinu plemenitih punopravnih građana i na imovinu koja proizlazi iz viška zarade. Prva je prirodna i ima ograničeni karakter, i sastoji se pretežno od nekretnina koje daju prihod za uzdržavanje. Druga je umjetna i sastoji se pretežno u pokretnim dobrima i teži neograničenosti. Tom dualizmu imovine odgovaraju i dvije koncepcije privređivanja. Jedna je umijeće stjecanja prema naravi ili gospodarstvo, koje pruža ili priskrbljuje životne potrepeštine koje su korisne zajednici građā ili doma. Istinsko bogastvo i sastoji se od takvih dobara (*Politika*, str. 16).

Ali, kaže Aristotel, postoji i druga vrsta umijeća stjecanja, kojeg nazivaju zaradba novca — hrematistika, to je vještina obogaćivanja, koja znači zgrtanje dobara i koja nije upravljena na potrošnju i nema nikakva višeg cilja. Takvo umijeće je neplemenito i za njega vrijedi Solonov prigovor »Bogatstvu se još nikakva međa ne pokaza ljudima« (*Politika*, str. 16—17). Nije briga za opće dobro nego egoistični interes ovdje cilj i pokretna sila. To drugo umijeće nije po naravi, nego više nastaje po nekom iskustvu i ono često uključuje lukavost i prevaru. Ono je uvijek povezano s razmjenom dobara.

Svaka razmjena, međutim, nije neprirodna, jer kad ljudi međusobno razmjenjuju potrepeštine, to nije neki oblik umijeća stjecanja, budući da samo služi samodostatnosti, što je prirodni cilj. Ali se iz razmjene razvila druga, kada se pojavio novac kao sredstvo razmjene. Tada je nastala trgovina, kojoj je cilj najveći dobitak. Svrha trgovine nisu potrepeštine nego novac, trgovina proizvodi novac, ali ne na bilo koji način nego razmjenom stvari. Tako se čini da se trgovina zapravo bavi samo novcem, da je novac početak i granica razmjene. Iz trgovine na taj način izrasta neograničeno bogatstvo, jer ono nema svrhe, kraja. Svrha je samo stjecanje, jer je užitak u samom povećavanju bogatstva (*Politika*, str. 17—20, *Etika* str. 8). Ekonomiku zamjenjuje hrematistika.

Aristotel je točno uočio da se težnja prema maksimalizaciji novčanog dohotka razvija usporedo s razvojem robno-novčanih odnosa. Poučen ondašnjim atenskim iskustvom, on upozorava da takve tendencije ugrožavaju raspadom tradicionalnih oblika života. Zato on osuđuje takve aktivnosti kao latentnu prijetnju stabilnosti ekonomskog i političkog poretka. On savršeno razumije da se bogatstvo, iako njegovom povećanju nema prirodne svrhe, itekako može iskoristiti za različite ciljeve i da njegov rast znači preraspodjelu društvene moći. Teorijsko objašnjenje kako je moguće razmjenom povećavati bogatstvo Aristotel je pokušao dati razlikovanjem upotrebne i prometne vrijednosti stvari u razmjeni, ali u tome nije daleko otišao (*Etika*, 123—126).

Ipak mu je to razlikovanje pružilo podlogu za najoštriju osudu prakse davanja novca uz naplatu kamate. Ovdje se ne radi o prirodno različitim stvarima, nego istovrsnoj stvari, pa ostaje posve nejasno odakle nastaje višak koji plaća u obliku kamata. Zato on svoja razmatranja o novčanom bogaćenju završava s rezolutnom osudom kako hrematistike uopće, tako još više lihvarstva kao njezina najizrazitijeg aspekta: »Kako je umijeće stjecanja dvostruko . . . ono sitničarstva i ono gospodarstva, i jedno je nužno i pohvalno, dok je ono razmjerenbeno s pravom pokudno (jer nije prema naravi, nego se njime ljudi jedni od drugih bogate), s pravom se najviše mrzi lihvarstvo, zbog toga što njime dolazi dobitak od samoga novca, a ne od onoga čemu je novac. Jer novac je nastao poradi razmjene, dok ga dobitak samoga uvećava (. . . a takav dobi-

tak je odvjetak novca od novca), tako te je on i najviše usuprot naravi od svih načina stjecanja« (*Politika*, str. 21). Priznajući u načelu poželjnost privatnog vlasništva, Aristotel se našao pred pitanjem kako ograničiti upotrebu tog vlasništva u moralno i politički sumnjive namjene. On dopušta da se vlasništvo i silom ograniči ako se drugačije ne može privesti svojoj svrsi.

Aristotelova koncepcija ekonomskog života proizlazi iz skućenih okvira tradicionalne, pretežno agrarne, privrede. Budući da je već u njegovo vrijeme realni razvoj ekonomskih odnosa daleko prešao granice takve privrede, da su tržišni i novčani odnosi bili mnogo razvijeniji nego što ih Aristotel moralno dopušta, te da je on to zasigurno znao, onda se Aristotelovu odbojnost prema tržišnoj privredi može tretirati kao konzervativnu reakciju pripadnika dijela vladajućeg sloja prema dinamičkom karakteru robno-novčane privrede, čiji odnosi i strukture podliježu stalnim i iznenadnim promjenama. Ona ima normativni karakter, sa snažnim moralnim i političkim sadržajem, ali je analiza realnih procesa tržišne privrede ostala praktički izvan njegova interesa.

Donekle iznimku od toga čini njegov napor da objasni relaciju razmjene, odnosno cijenu po kojoj se dobra razmjenjuju. Znajući dobro da je razmjena masovna pojava, koju moralna osuda teško može ukloniti iz života, da su »uzajamne protivusluge baš ono što jednu zajednicu održava kao takvu« (*Etika*, str. 123), onda i ta razmjena mora da poštuje neke prirodne proporcije. Budući da se radi o dobrovoljnom odnosu slobodnih ljudi, onda mora postojati jednakost između onog što se razmjenjuje. »Vraćanje srazmerno primljenom je uslov održanja državne zajednice« (*Etika*, str. 123). Ako je tako, onda odakle višak za trgovca, posrednika u razmjeni, ostaje otvoreno pitanje, na koje Aristotel ne daje odgovora, ali zato moralno osuđuje takvu aktivnost. Još važnije je pitanje kako se formira odnos razmjene, koji faktori na to utječu. Aristotel je jasno postavio to analitičko pitanje, što je jedna od njegovih najvećih analitičkih zasluga u ovoj oblasti. Odgovor na to pitanje nije mu jasan i može se različito tumačiti (kao što je i tumačen), ali mi se čini da je najbliža istini interpretacija Tome Akvinskog u smislu pravedne cijene. Istina, ima elemenata koji bi se mogli interpretirati u modernijem smislu (radne teorije vrijednosti ili teorije korisnosti), ali iz cjelne Aristotelove koncepcije proizlazi pojam pravedne cijene, budući da pravda u njega uvijek znači državni poredak, pa i pravedna cijena mora biti ona koja omogućava reprodukciju takvog poretka, odnosno statusa stranaka u razmjeni. Takvo tumačenje odgovara upravo tradicionalnom i statusno strukturiranom društvu, za koje se Aristotel zalagao. Zato u njega i pravedna cijena ima normativni, a ne analitički karakter.

Analitički doprinos Aristotela relativno je skroman i uglavnom se sastoji u postavljanju nekih pitanja iz teorije vrijednosti. Ali to nije smetalo da i u ekonomskim pitanjima bude kroz stoljeća jedan od neprikosnovenih autoriteta. Kroz cijeli srednji vijek na njegovo učenje su se pozivali vladari, crkva i filozofi. Trgovci i općenito poslovni ljudi vjerojatno su imali drugačije mišljenje, ali nisu rado isticali suprotne stavove. Snažni moralno-politički okvir, u koji je Aristotel stavio ekonomiku, suviše dobro je odgovarao vladajućim krugovima u stacionarnim statusnim društvima kao što su bila feudalna. Štoviše, ima mišljenja da je srednjovjekovna doktrina više proizlazila iz odnosa i potreba feudalne Evrope i da je u tom smislu bila već u osnovi razvijena, a

da je ponovno otkriće Aristotela i njegova interpretacija u Alberta Velikog i Tome Akvinskog samo poslužila da se postojeća doktrina učvrsti i potpunije izloži. (Eschmann, J-I 1943, *Mediaeval Studies*, 5, str. 123–65).

Za razvitak moderne ekonomske analize Aristotel je više bio smetnja nego poticaj. Aristotelovska vizija pravednosti i solidarnosti u zajednici izražava odnose prirodne društvenosti i društvene obveze, koji su karakteristični za male i stacionarne zajednice, koje pretpostavljaju snažan moralni autoritet i isključuju ponašanje na osnovi individualne slobode, inovacije, inicijative i rizika. Ona je u oštroj opreci s liberalnom doktrinom koja individualnu slobodu i stvaralaštvo stavlja u osnovu društvenog napretka. Aristotel nije shvatio oslobodilačku funkciju novca, univerzalizaciju ekonomskih aktivnosti na osnovi racionalne kalkulacije. Ako je i shvatio, on se upravo bojao njihova razornog utjecaja na strukturu i stabilnost zajednice. On pokazuje manju sklonost otvorenosti i konkurenciji pojedinaca nego što su same države u njegovo vrijeme sebi dopuštale. Pa i teorijski u tom pogledu on je iza sofista, epikurejaca i rimskih pravnika.

Što reći o suvremenoj aktualnosti Aristotelova ekonomskog učenja? Strah od otvorenosti i neizvjesnosti modernog života budi ponekad nostalgичnu čežnju za sigurnošću i moralnošću života u zajednici. Ali takva je težnja više izraz nemoći ili nespremnosti da se suočimo s izazovima modernog svijeta. U današnjim uvjetima života naroda u svjetskoj zajednici narod koji želi napredovati i osiguravati punoću bogatstva i blagostanja, »bolji život« što bi rekao Aristotel, mora se radikalno okrenuti prema svijetu, eksteriorizirati svoje strukture i potencijal i staviti ih u funkciju dobrobiti svih naroda kroz intenzivnu međunarodnu suradnju. Samodostatnost uz punu raznovrsnost i kvalitetu bogatstva i života ne može se postići optimiranjem struktura iznutra, skladnim rasporedom vlastitih resursa, nego izvana, putem razmjene s drugima koja omogućuje širi izbor i efikasniju upotrebu dobara. Internacionalizacija procesa proizvodnje, komunikacija, distribucije i potrošnje daleko nadilaze Aristotelovu viziju samodostatne i stacionarne zajednice.

Elementi Aristotelove vizije prisutni su i danas u svim teorijama društvenog poretka koje naglašavaju solidarnost, društvene obveze i socijalnu pravdu, a posebno one koje inzistiraju na državnom upravljanju društvom i protekcionizmu. A takve su i sve teorije socijalizma, koje opću društvenost žele unaprijed uspostaviti društvenim poretkom života i neposrednom društvenom akcijom. Socijalističke utopije često su bile reakcija na otvorenost i neizvjesnost koje karakteriziraju tržišno-konkurentski tip društvene organizacije. I praksa socijalističkih društava sa svojom odbojnošću prema tržištu, novcu, kamatama, bogaćenju, poduzetništvu izražava istu vrstu bojazni od razornog djelovanja pojedinca prema zajednici kakvu je pokazivao i Aristotel. Moderna država ima širi izbor sredstava nego država u Aristotelovo vrijeme, ali je cijena koju društvo plaća za svoje »skladne planske proporcije« i visoki stupanj kontrole proporcionalno veća.

Ipak na kraju treba priznati trajnu vrijednost Aristotelovoj poruci da se pitanja ekonomskog života društva ne mogu odvojiti od moralnih i političkih pitanja. Život u zajednici uvijek je složen, a njegovo uređenje uvijek je pitanje društvenog izbora i mora počivati na koncepciji društva kao realne cje-

line, moralne zajednice u doslovnom smislu. Stoga se ni pitanje morala ne može ostaviti etičkoj obvezi pojedinca, kao što pretpostavlja liberalna teorija. Društveno-etički napredak može se ostvariti kroz moralni konsenzus pojedinaca, ali ne nametanjem u ime unaprijed postulirane i nadređene zajednice, nego njihovim susretom na razini istinske jednakosti i uzajamnosti.

LITERATURA

- Aristotel, *Politika*, Globus, Zagreb 1988.
 Aristotel, *Nikomahova etika*, Kultura, Beograd 1970.
 Platon, *Država*, Kultura, Beograd 1966.
 J.A. Schumpeter, *Povijest ekonomske analize*, Informator, Zagreb 1975.
 A. Oncken, *Geschichte der Nationalökonomie*, Hirschfeld, Leipzig 1922.
 G. Sorel, *Social Foundations of Contemporary Economics*, Transaction, New Brunswick, 1984.
 B. Gordon, *Economic Analysis Before Adam Smith*, Macmillan, London 1975.
 K. Marx, *Kapital I*, Kultura, Zagreb 1947.
 K. Polanyi, »Aristotle Discovers the Economy« u: K. Polanyi, C. M. Arensberg i H. W. Pearson (ed.) *Trade and Market in the Early Empires*, New York, Free Press, 1957.
 E. Roll, *Povijest ekonomske misli*, Naprijed, Zagreb 1952.
 J.T. Eschmann Thomistic Glossary on the Principle of the Preeminence of the Common Good, *Mediaeval Studies* 5, 1943.
 P. Koslowski, ed. *Economics and Philosophy*, J.C.B. Mohr, Tübingen, 1985.

Zvonimir Baletić

CHREMATISTICS — THE CHALLENGE OF UNDESIRABLE ECONOMICS

Summary

No complete economic analysis can be found in the work of Aristotle. His economic studies are predominantly geared towards a critique of the mercantilistic views and practices of ancient Athens. His statements on the division of labour, on ownership and on money issue from the narrow framework of a traditional (agrarian) economy. The moral and political framework of Aristotle's economics suited the feudal rulers; this strengthened the influence of Aristotle's thought in the Middle Ages. To-day production, communication, distribution, and consumption are getting increasingly internationalized. Aristotle's economic teaching has therefore little topical relevance.